

Людмила Усанова, Ігор Усанов

УСАНОВА Людмила Анатоліївна — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка. Галузь наукових інтересів — соціальна філософія та антропологія.

УСАНОВ Ігор Вікторович — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та політології Полтавського університету споживчої кооперації України. Галузь наукових інтересів — антропологія та філософія релігії.

ЦІННІСНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ: СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ТА ФІЛОСОФСЬКІ ПОШУКИ

Виявлення соціальних детермінантів динаміки ціннісних уявлень є надзвичайно складною і водночас нагальною проблемою суспільних теорій. Життєво актуальним стає осмислення людиною свого ставлення до дійсності, її світоглядної спрямованості, усвідомлення свого місця у світі. Сучасний динамічний світ загострив проблему ціннісних підвалин існування людства. Перехід до постіндустріального суспільства супроводжується настільки суттєвими змінами глобального масштабу, що вони не залишають «недоторканою» жодну сферу людського буття. Значно ускладнилось життя суспільства структурно і функціонально, змінюється образ усього світу, загострюються глобальні проблеми — все це стимулює інтерес до загальних проблем суспільного розвитку, осмислення яких має важливе значення для вивчення якісних перетворень сучасного світу, розуміння зв'язків минулого, сучасного, майбутнього, явищ реального життя.

Радикальна зміна уявлень, соціальних стандартів актуалізує роль філософії та філософських дисциплін

у виявленні цих складних проблем, формуванні нових світоглядних орієнтирів. Вони підкреслюють думку про те, що саме ціннісна свідомість надихає суб'єктивну активність людей, дозволяє особі долати фатальну вимушеність своєї поведінки зовнішніми факторами, розривати «обійми» наявних обставин. Ціннісна свідомість зумовлює і спосіб включення людини в різні форми діяльності, визначає характер спрямованості її активності. Очевидно, що зорієнтуватись у сучасній ситуації допомагає знайомство з філософськими підходами до аналізу трансформаційних процесів та осмислення проблем ціннісного самовизначення людини в них, що й складає мету даного наукового пошуку. Для її реалізації необхідно здійснити наступні завдання: осмислити суть сучасних кризових феноменів та зміни філософської методології, виявити місце і роль філософських дисциплін у пошуку життєтворчих цінностей і засобів самореалізації особи. Новизною статті є знайомство з сучасною постметафізичною методологією в контексті переоцінки системи цінностей та проблем самоідентифікації людини в умовах мінливого суспільства.

Аксіологічний драматизм нашого століття є провідним мотивом роздумів багатьох відомих філософів: М.Вебера і А.Швейцера, О.Шпенглера і М.Гайдеггера, Х.Ортегі-і-Гассета і К.Ясперса, З.Фрейда і К.Г.Юнга, Ж.-П.Сартра і А.Камю, Й.Хейзінги і А.Тойнбі та інших. Ідея смерті колишніх «богів», що її проголосили Ф.Ніцше, М.Вебер, яку О.Шпенглер ідентифікував з руйнацією європейських культурних цінностей, тривожила мислителів різних напрямків, свідчень цьому можна навести чимало.

Особливу зацікавленість викликає екзистенціалістський аналіз особистості, її буття, свободи, вибору, життя, смерті та ін., яким характеризуються справді основоположні життєві цінності. Проблема людини як самобутньої цінності, пов'язаної з історією, суспільством, діяльністю, постала

тут в усій своїй антропологічній різноманітності. Уявлення про людину лише як про розумну істоту не влаштовує. Принцип єдності індивіда зі світом і часом, проголошений М.Гайдеггером як одна з основних засад розуміння людського існування. Існування людини виявляється «заклопотаним» її спілкуванням зі світом, не залежним від неї часом, речами, цілями, способами взаємодії «мене» з «іншим». Відкритість існування і свобода на межі з «розчиненістю» і самотністю.

Аксіологічно розгубленість серед широких інтелігентських кіл не зменшилась і в другій половині ХХ ст. Численні доповіді Римського клубу, праці Д.Белла, О. Тоффлера, Е.Фромма, Ж.Бодрійяра та інших свідчать про це досить красномовно. Варто зазначити, що переоцінка пріоритетів відобразилась і на зміні філософської методології: від філософії суб'єктивності, свідомості, розуму до філософії інтерсуб'єктивності, переживання і співбуття. Принципові напрямки цієї зміни та змістовні акценти нової методології знайшли своє синтезоване вираження у так званій філософії постмодернізму. Дослідники серед усієї множини характеристик називають деконструкцію, децентралізацію усіх структурних утворень [3, с.31]. Завдяки деконструктивізму (Ж.Дерріда), який заперечує будь-які авторитети і виступає проти існування єдиного організуючого центру, впливають інші характеристики — відмова від цілісності, від віри у великі метанаративи, безцентрованість, фрагментарність, аформальність, а також оповідність та іронічність. Все це підготувало специфічне уявлення про модель світу і розуміння місця людини в ньому сучасною філософією. Відмовившись від «метафізики присутності», на зміну моделі світу у вигляді дерева (символу органічного зв'язку, лінійної односпрямованості розвитку, детермінованості сходження, бінарності відношень) постмодернізмом висувається альтернативна модель світу — модель «ризому», яка не має єдиного організуючого центру. Вона гетерогенна: кожна її точка пов'язана з будь-якою іншою,

при цьому вони не фіксовані, не прив'язані до конкретного топо-су. Ризома з відсутністю єдиного центру і першопринципу визнає рівноцінність множини незалежних центрів: єдність, де не стерті специфічні риси частин. У антропологічному контексті — це ідея унікальності і неповторності одиничного людського існування в усій повноті його виявів: соціального, культурного, мовного, національного, етнічного, статевого та ін.

Особливості сучасної цивілізації спонукають людство до пошуку шляхів, здатних забезпечити буття людини як самоцінної, вільної істоти, яка не тільки виконує певні функції, але є носієм духовного начала. Пошук нових моделей досвіду охопив усі сфери соціального життя. Важливим є розуміння головної тенденції, що лежить у основі вказаних процесів, — зміна ціннісних орієнтацій, у центрі яких стоїть тепер не група, а індивідуальність. Людина нині сама визначає життєві орієнтири в умовах кризи соціальної структури. Слід зазначити, що розширення сфери індивідуального вирішення, так само як і підвищення загального динамізму життя не тільки відкривають нові можливості перед людиною, але й створюють нові проблеми.

Оскільки зазначені фундаментальні перетворення передбачають перевизначення самої особистості, яка також знаходиться у стані зміни. Це повинна бути «гнучка» особа, за М.Кастельсом, здатна бути безкінечно включена у процес самореконструкції більше, ніж визначати себе через адаптацію до прийнятих колись соціальних ролей, які більше не є життєздатними і тому втратили сенс. Тому що, на думку авторів-постмодерністів, здійснюється грандіозний проект звільнення не тільки від волі Бога, диктату розуму, саморефлексії, але й від влади часу й об'єктивності. Час зведений у крапку теперішньої «тут» і «зараз» присутності, не зв'язану причинно-наслідковими відношеннями з минулим, яка перестала служити будь-якій визначеній меті, що є, з позиції постмодерну, владою над людьми. Об'єктивність

оголошується ілюзією, а дійсність ототожнюється зі змістом повсякденного досвіду. Ніщо велике, здатне тяжіти над людством, більше не впускається в культуру; героїка, патріотизм, національна ідея інтерпретуються як форми ідеологічної влади, від якої необхідно звільнитись [4, с. 112].

Цікавою в даному контексті видається спроба класифікації цінностей Ж.Бодрійяром у його роботі «Прозорість зла». Він виділяє такі чотири рівні. Початкова стадія, де існують повсякденні, буденні цінності. Цій стадії відповідає природний органічний стан світу і цінності розвиваються відповідно до існуючих природних звичаїв. Ринковій стадії притаманні цінності як засіб обміну. Цій стадії відповідала еквівалентність цінностей і цінність розвивалась відповідно до логіки торгівлі. Третю стадію він називає структурною, коли з'являється цінність-символ. На цьому рівні з'являється певний набір правил і цінність розвивається відповідно до існуючої сукупності образів. Четверта сучасна стадія — це стадія «дроблення» або дифузії цінностей, де не існує уже відповідності будь-чому. «Цінність поширюється в усіх напрямках, без будь-якої логіки, будучи наявною в кожній шпарині» [2, с.4]. Але парадокс полягає в тому, що таке подрібнення робить неможливим будь-яку оцінку і розрахунок, оскільки кожна частинка рухається у напрямку, заданому її власним імпульсом, кожна цінність лише якусь мить мерехтить і зникає в пустоті. Добро не розміщується більше по той бік зла, оскільки нічого не має визначеного положення. Таке звільнення речей, знаків, дій від свого походження і призначення призводить до процесу їх безкінечного самовідтворення, розмноження шляхом простого зіткнення. Це врешті веде не до «трансмутації усіх цінностей, але до їх розсіювання та заплутаності. Результатом всього цього стала повна невизначеність і байдужість» [2, с.8].

Цілком закономірно, що сьогодні виникає масове уявлення про множинність виборів, з одного боку, але з іншого, —

майбутнє для багатьох з передбаченого перетворюється у відкрите, альтернативне, що одночасно породжує страх перед хаосом. Виникає «Я», яке не довіряє нічому і нікому автоматично. Міжособисті відносини отримують незалежність від родинних зв'язків, від кланових традиційних визначень. Для людини стає проблематичним самовизначення. «Я» осмислює себе у термінах автобіографії, яка складає ядро самоідентичності в умовах сучасного соціального життя. Вона є своєрідним «технічним паспортом» функціональних характеристик, де акцентується механізм соціальної дії без будь-яких морально-особистісних характеристик. Це характеристика суспільного індивіда як самосвідомості власної інструментальності (автоматизму — з грец. автос — сам).

На індивідуальні зв'язки, на власне людське переносяться способи функціонування сучасних технологій та матеріальних об'єктів. Мобільне та постійно змінне життя вимагає здійснення постійно коректованого життєвого проекту. Сам індивід відповідає за власний «Я — проект». Людина усе більше індивідуалізується (у праці, житті), конструює власний сенс на основі свого досвіду. З одного боку, це позитивний творчий імпульс самоздійснення. Але з іншого, — виникає загроза крайностей та однобічного протиставлення сучасного та минулого, внаслідок чого на місце традиції духовної культури, спеціалізованих знань приходять бульварна література, самоосвіта та інші втілення «самостійності». Як відзначав Ж.Бодрійяр, «прагнення до самовизначення спонукає системи вийти за власні межі, перевершити власну логіку, але не в тавтологічному сенсі, а у зростанні могутності і фантастичному збільшенні потенціалу, що приховує в собі їх загибель» [2, с.4].

Зміну принципів світоорієнтації З.Бауман виражає через порівняння образу паломника, який представляє культуру модерну і образу туриста — фігури культури постмодерну [4, с.172]. Свідомість паломника спрямована до центру: місце

його перебування і священний центр світу суть точки єдиного організованого та ієрархізованого простору, що надає вищого сенсу нашому життю і виражає цінності, які просторова віддаленість не може послабити.

Турист не шукає єдиного сенсу. Навпаки, він перетинає кордони різних культур, розраховуючи побачити щось принципово небачене, ні на що не схоже. Чим більша дискретність соціокультурного поля світу, тим гостріше задоволення туриста, його ідеал — мозаїчний світ, населений різними людськими видами. Образ туриста як втілення свободи (пересування, інформації, спілкування і т.п.) — це образ емігранта постмодерну.

Логічно виникає запитання: чи насправді внутрішня, прихована сторона сучасних процесів полягає у послідовному відстороненні від культурно-етнічних традицій, цінностей, інтересів? Питання це проблематизує ситуацію «домності», укоріненості людського існування, адже дім є втіленням збереженої ідентичності, яка не боїться впливу глобального світу, але й не байдужа до власних здобутків.

Абсолютизація нового перетворює новизну у спосіб оцінки світу, при цьому вона визначається не в акті її співставлення та протиставлення старому, а сама по собі як така. Новизна починає трактуватись як те, що дає можливість відчути насолоду. Еротичність новизни — те специфічне до неї відношення, яке приніс постмодернізм. Стає популярним цитування З.Фрейда, що «для кожної дорослої людини новизна є необхідною умовою насолоди». У такому контексті будь-яка традиція пригнічує насолоду, будь-які стереотипи закривають до неї доступ. Така чиста новизна можлива лише у такому способі життя, коли людина втрачає навички і потребу звертатись до минулого. Вона можлива лише за умови звільнення від влади усіх без винятку норм, правил, принципів традиційної культури, коли здатність жити без опори на норми доведена до абсолюту. В такій ситуації людського існування

новизна набуває статусу своєрідного архетипу, який пронизує усі сфери життєдіяльності. «Це нове правило гри — принцип невизначеності, домінуючий сьогодні скрізь і який є джерелом гострої інтелектуальної і, без сумніву, духовної насолоди... Парадоксально, але ця непевність є результатом надмірності позитивного і неухильного зниження рівня негативного... шляхом встановлення остаточної прозорості» [2, с.30, 32].

Ідея невизначеності, яка за задумом повинна стимулювати пошук, разом з тим, як уже зазначалось, може загнати цей пошук в глухий кут імітації. Звідси випливає ідея ірреалістичності, нечіткості, розмитості смислу. Це в свою чергу пов'язане з ідеєю деканонізації культури, демістифікації знання, деконструювання мови, що веде до фрагментарності, яка роз'єднує і стимулює довіру до частинок мозаїки, а не до цілого. Це світ поверхні (а не глибини), доторків, сковзань. Не випадково проблема тілесності, статі, гендерної визначеності є показовою для сучасних ціннісних орієнтирів.

Формування гендерного підходу в соціальному і гуманітарному знанні стало новою теорією, прийняття якої веде до зміни ціннісних орієнтирів і перегляд багатьох звичних уявлень та істин, зокрема в самій аксіології. Домінуючі цінності: незалежність, індивідуалізм, рівність у західному суспільстві століттями вважалися атрибутами чоловіків. Такі ж якості як самовідданість, самопожертва, емоційність, ніжність визначались жіночими і не вважалися загальнолюдськими цінностями.

Конструювання поняття гендеру та так званий гендерний підхід, заснований на ідеї про те, що важливими є не біологічні або фізичні відмінності між чоловіками і жінками, а те культурне і соціальне значення, яке суспільство надає цим відмінностям дозволяють переосмислити звичні способи бачення соціоісторичної дійсності та культурних стандартів, зробити предметом наукового аналізу царину, яка раніше залишалася маргінальною у філософії та інших гуманітарних науках.

Тендерний дискурс проходить становлення від теорії жінки як «іншої-другорядної» С.де Бовуар «Друга стаття» (спирається на традиційний принцип ототожнення) до «іншої-інакшої» Л.Ірігарей «Стаття, яка не є одна» (ґрунтується на постмодерністському принципі розрізнення). Для останньої жінка завжди «більше, ніж одне», а тому вона не потребує нічого зовнішнього (нічого «іншого») для свого здійснення. Ставлячи за мету деконструювати суб'єктивність, надати їй множинного характеру сучасні теоретики приходять до висновку, що «гендерні дифенціації насправді є просто артикуляцією повторюваних культурно санкціонованих актів гендера, що дозволяє розглядати гендер як полі варіативну інтерпретацію статі», за словами Дж.Батлер «Гендерное беспокойство» [1, с.306]. Тобто, хоча гендерна ідентичність завжди послідовна і фіксована, вона вищою мірою нестійка, оскільки як і мова вона є процесом розрізнення (яке не може бути стійким), а тому робить взаємодію категорій «чоловік» і «жінка» проблематичною, підкреслюючи, що маскуліність і фемінність є уявними конструктами різноманітних соціально-історичних ситуацій, закріплених дискурсивно.

Все занадто визначене і марковане (гендер не є виключенням) більше не є надійним. За словами Ж.Бодрійяра, «Надійніше заворожуюча привабливість нейтрального — невизначеної сексуальності, розпливчатої тілесності, розсіяної статі .., що веде врешті до віртуальної індиферентності статі ...» [2, с.12].

Зазначимо, що акцент на багатоманітність загрожує трансформацією плюралізму (рівнозначної множинності) в різновиди «всякості», в еkleктику. Людина втрачає укоріненість в самій собі, у власній душі знаходить себе як образ відсутності і фігуру небуття. Деконструкція цілого, емансипація «припинених» як «досвід постмодерну» в його масовому застосуванні породжує дезертирів соціуму [5, с.27], які відмовляються нести тягар соціальної дисципліни і обов'язку в усіх їх виявах. Такий індивідуалізм, що має

інфантильно-безпорадний, саморуйнівний характер є передумовою того, як маленька людина з низів перетворюється у велику, коли їй замість важкого шляху колективного протистояння пропонується легкий шлях неучасті, індивідуального дезертирства. Звільнення від старих колективних дисциплін (критика авторитарних інститутів: структур національної держави, армії та ін.) породжує маргіналізацію більшості членів такого суспільства. Тобто для одних деконструкція є звільненням — розставанням з усіма соціальними та національними зобов'язаннями, а для інших вона відкриває перспективу відлучення від усіх попередніх культурних здобутків цивілізації.

У мінливому суспільстві з притаманним йому станом «динамічного хаосу» [6, с.52], переважанням інноваційних процесів людина знаходиться у ситуації постійного вибору, стверджуючи себе, з одного боку носієм етичної свідомості, який мислить ціннісно, з іншого, — виражаючи себе суто як «соціальний індивід», переживає нестабільність і невизначеність власного існування. Сьогодні не варто говорити чи то про нову ієрархію цінностей, чи то про ієрархію нових цінностей, оскільки обособлення та індивідуалізація життя роблять поле ціннісних орієнтирів безмежним. Але разом з тим очевидно, що пріоритетним є здатність до вибору в будь-якій сфері людської самореалізації, до того ж вибору вільного і відповідального, вибору як свободи вчинку, який спричиняє (породжує) осмислення і розуміння того, що з тобою відбувається.

Підводячи підсумок зазначимо, що зміна попереднього двоколюсного антагонізму посилено багатополлярністю, поліцентричністю світу, який стає все більш тісним завдяки сучасним технологіям зв'язку і комунікації, з одного боку, а з іншого, — сумнів та недовіра до всемогутності техніки і сподівань на вічний і всеблагий прогрес усе більше виявляють дефіцит людського тепла, емоційності, загострення

сприйняття міжособистісних стосунків, зміцнення переконання в необхідності аксіологічного підґрунтя існування особи та обов'язкової етики в інтересах людини і людства.

Розглянуті культурно-соціальні, духовні трансформації сучасного світу не стільки символізують відмову від ціннісного світовідношення, скільки проблематизують і актуалізують його. Оскільки соціальні перетворення, що проявляються у процесах індивідуалізації суспільного та особистого життя, становлення культури, де зовнішній соціальний контроль, зорієнтований на одноманітність, змінюється самоконтролем, орієнтованим на різноманітність цінностей та поведінки, формують людину, яка самовизначається не в просторі всезагальних форм як таких, а у власному життєвому процесі.

Література

1. Антология гендерной теории. Сб. пер. / Сост. Е.Гапова, А.Усманова. — Минск: Пропитен, 2000. — 384 с.
2. *Бодрийяр Ж.* Прозрачность зла. — М., 2002.
3. *Ильин И.П.* Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм. — М., 1996.
4. *Панарин А.С.* Искушение глобализмом. Альманах. — 2000. — №1.
5. *Панарин А.С.* Постмодернизм и глобализация: проект освобождения собственников от социальных и национальных обязательств // Вопросы философии. — 2003. — №6.
6. Ціннісні орієнтації (аналіз соціально-філософських концепцій заходу 80-90-х років). — К., 1995.

Надійшла до редакції 27.01.2008 р.